

วัดและวังกับการจัดการศึกษา

การศึกษาเป็นสิ่งสำคัญและมีความจำเป็นต่อชีวิต การศึกษาช่วยให้บุคคลสามารถพัฒนาศักยภาพของตนเองได้ และสิ่งนี้นำไปสู่การพัฒนาประเทศ ทั้งในด้านเศรษฐกิจ การเมืองหรือด้านสังคมและวัฒนธรรม เพราะการพัฒนาประเทศด้านต่างๆดังกล่าว ต้องอาศัยกำลังคนเป็นสำคัญ¹

การศึกษาสำหรับราษฎรทั่วไปในสังคมไทยนั้น ขึ้นอยู่กับบ้านและวัดเป็นสำคัญ การศึกษาในบ้านเป็นเรื่องของการฝึกฝนวิชาชีพ ถ้ายทอดความรู้ของวงศ์ตระกูล² แต่สำหรับวัดนั้น เป็นการศึกษาทั้งทางด้านอักษรวิธี และด้านศีลธรรมจริยธรรม

สถาบันศาสนาหรือวัด มีส่วนเกี่ยวข้องกับการศึกษาตลอดมา ทั้งนี้เพราะพุทธศาสนาเป็นศาสนาประจำชาติไทย มานับแต่สมัยกรุงสุโขทัยเป็นราชธานี คติความเชื่อทางพุทธศาสนาจึงเป็นตัวกำหนดวิถีชีวิตของคน และการอยู่ร่วมกันในสังคม ไม่ว่าจะเป็นวัฒนธรรม ขนบธรรมเนียมและประเพณี จึงผูกพันกับพุทธศาสนาทั้งสิ้น

¹ ลีเจี๊ยะ หะวานนท์, การศึกษากับสังคมไทยก่อนสมัยปฏิรูปการศึกษา (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2526) หน้า 49.

² ลีปพนธ์ เกตุทัต, การปฏิรูปการศึกษา (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์วัฒนาพานิช, 2524), หน้า 6.

³ วุฒิชัย มุลศิลป์, "สองศตวรรษของการศึกษาไทย" ใน ประมวลบทความและข้อคิดเกี่ยวกับการศึกษา วัฒนธรรมและการพัฒนาชนบท (กรุงเทพมหานคร: สำนักงานปลัดกระทรวง กระทรวงศึกษาธิการ, 2525), หน้า 1-35.

วัดจึงอยู่คู่กับสังคมไทยจนเปรียบเสมือนศูนย์กลางของสังคม⁴ อีกทั้งยังมีความสำคัญต่อสังคมเป็นอย่างยิ่งอีกด้วย ดังที่พระยาอนุมานราชชนกกล่าวไว้ว่า "...แต่โบราณมา เมื่อท้องที่ใดมีคนมาตั้งภูมิลำเนาอยู่ร่วมกันเป็นปึกแผ่น หมู่บ้านนั้นก็ยังมีสิ่งอันจำเป็นประการแรก คือ ต้องมีวัด เพราะฉะนั้นการสร้างวัดประจำหมู่บ้านจึงเป็นสิ่งถาวรที่ต้องสร้างขึ้น..."⁵ ด้วยเหตุนี้ จึงมีวัดอยู่มากมายในสังคมไทย

วัดเป็นศูนย์รวมของศิลปวิทยาการต่างๆของชุมชน ไม่ว่าจะเป็นศิลปะทางด้านสถาปัตยกรรม ประติมากรรม จิตรกรรมและวรรณคดี นอกจากนี้ก็ยังมีความรู้อื่นๆ เช่น ความรู้ทางแพทย์และโหราศาสตร์ เป็นต้น ดังนั้น วัดจึงทำหน้าที่เป็นสถานศึกษาของชุมชนด้วย

สำหรับพระสงฆ์นั้น นอกจากจะบำเพ็ญศีลภาวนา ประพฤติปฏิบัติธรรมแล้ว ยังเป็นผู้ประพฤติด้านเป็นตัวอย่างที่ดั่งงามแก่ชาวบ้าน ตลอดจนอบรมศีลธรรมแก่ประชาชนในชุมชน พระสงฆ์ที่มีความรู้ทางด้านอักษรวิธี ก็จะช่วยสอนความรู้เหล่านี้ให้แก่ศิษย์อีกด้วย ดังนั้น พระสงฆ์จึงต้องรับบทบาทเป็นครูด้วยเช่นกัน

ดังนั้น เมื่อก้าวถึงการศึกษาวัด จึงควรคำนึงถึงบทบาทของวัดและพระสงฆ์ในการจัดการศึกษาเป็นสำคัญประการหนึ่งด้วย และในการนี้ สามารถแบ่งกล่าวได้เป็น 4 ยุคสมัย คือ

1. สมัยกรุงสุโขทัย
2. สมัยกรุงศรีอยุธยา
3. สมัยกรุงธนบุรี
4. สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ (รัชกาลที่ 1-รัชกาลที่ 4)

⁴ รong ศยามานนท์, ดำเนียร เลขะกุล และวิลาสวงศ์ นพรัตน์, ประวัติศาสตร์ไทยสมัยกรุงศรีอยุธยา แผ่นดินสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 ถึงแผ่นดินสมเด็จพระนเรศวรมหาราช (พระนคร: โรงพิมพ์สำนักนายกรัชมุนตรี, 2515) หน้า 36.

⁵ พระยาอนุมานราชชนก, ชาติ-ศาสนา-วัฒนธรรม (นครหลวงฯ: สำนักพิมพ์บรรณาคาร, 2515) หน้า 363.

วัดและพระสงฆ์ในการจัดการศึกษาในสมัยกรุงสุโขทัย

กรุงสุโขทัยเป็นราชธานีแรกนับแต่มีการก่อตั้งของประเทศไทย* ประชาชนชาวสุโขทัยนับถือพุทธศาสนาเป็นศาสนาประจำชาติ และพุทธศาสนาก็มีอิทธิพลทั่วไป ทั้งในด้านการปกครอง ความคิด และศิลปวิทยาการ^๕ ดังนั้นการศึกษาของชาวสุโขทัยจึงเกี่ยวพันกับพุทธศาสนาอย่างแน่นนอน

อย่างไรก็ตามเนื่องจากหลักฐานทางประวัติศาสตร์ของสุโขทัยยังมีสารคลุมเครือ จึงไม่อาจกล่าวถึงรายละเอียดของการศึกษาในสมัยนี้ได้ แต่การค้นพบหลักศิลาจารึกที่จารึกในสมัยสุโขทัย ก็เป็นการแสดงหลักฐานทางประวัติศาสตร์ของกรุงสุโขทัย**ได้เป็นอย่างดี

โดยประการแรก ก็ชี้ให้เห็นถึงความเจริญของการศึกษา คือ การมีตัวอักษรใช้ และยังสามารถบอกถึงลักษณะการศึกษาในสมัยสุโขทัยได้ด้วยว่า มุ่งเน้นการอบรมสั่งสอนด้านศีลธรรมจรรยาเป็นสำคัญ โดยพระภิกษุสงฆ์มีบทบาทในการอบรมสั่งสอน กล่าวคือ ทำหน้าที่เป็นครูนั่นเอง ดังข้อความที่ปรากฏในหลักศิลาจารึกหลักที่ 1 ด้านที่ 3 ว่า

...1214 ศก ปิมะโรง พ่อขุนรามคำแหงเจ้าเมืองศรีสุทโธลย์สุโขทัย
นี้ ปลุกไม้ตาลนี้ได้ลิบสี่ขาว จึงให้ช่างฟันขดานหินตั้งหว่างกลางไม้ตาล

* พระราชพงษาวดาร ฉบับพระราชหัตถเลขา บันทึกไว้ว่า กรุงสุโขทัย
เริ่มต้นประมาณปีพ.ศ. 1781

^๕ เป็ลื่อง ณ นคร, "ประวัติศาสตร์การศึกษาแห่งประเทศไทย," จันทร์เกษม
105 (มีนาคม-เมษายน 2515), 24-54.

** ศิลาจารึกพ่อขุนรามคำแหง จารึกในพ.ศ. 1826 ข้อความในศิลา
จารึกหลักที่ 1 ด้านที่ 4 กล่าวว่า "เมื่อก่อนลายสือไทยนี้มี 1205 ศก ปิมะแม
พ่อขุนรามคำแหงหาใคร่ใจในใจ แลใส่ลายสือไทยนี้ ลายสือไทยนี้จึงมีเพื่อขุนผู้นั้นใส่
ไว้" (1205 ศก คือ พุทธศักราช 1826)

นี้ วันเดือนดับ เดือนโถก แปรวัน วันเดือนเต็ม เดือนข้าง แปร
วัน ผุงปู่ครูเถร มหาเถร ขึ้นนั่งเหนือขดานหิน สุตธรรม แก่อุบาสก
ผุงท่วยจำศีล"⁷

นอกจากนี้ ยังมีข้อความในหลักศิลาจารึก หลักที่ 1 ด้านที่ 4 ความว่า
"...พ่อขุนรามคำแหงนั้น หาเป็นท้าวเป็นพระยาแก่ไทยทั้งหลาย หาเป็นครูอาจารย์
สั่งสอนไทยทั้งหลายให้รู้บุญรู้ธรรมแท้..."⁸

ทั้งหมดนี้เป็นข้อให้สังเกตว่าการศึกษาในสมัยกรุงสุโขทัยนี้ มุ่งอบรมให้
ประชาชนอยู่ในศีลธรรม ตามหลักพุทธศาสนาเป็นสำคัญ โดยพระภิกษุสงฆ์ทำหน้าที่
เป็นผู้อบรมประชาชน แต่อย่างไรก็ตามนอกเหนือจากพระภิกษุสงฆ์แล้ว กษัตริย์
ผู้ครองเมืองเอง ก็ยังทำหน้าที่อบรมสั่งสอนประชาชนพลเมืองอีกด้วย

นอกจากนี้แล้ว ข้อความจากศิลาจารึกที่ยกมา ยังเป็นหลักฐานแสดงให้เห็น
เห็นความร่วมมือในการจัดการศึกษาให้แก่ประชาชน ระหว่างสองสถาบันคือ สถาบัน
กษัตริย์และสถาบันศาสนา โดยสถาบันกษัตริย์ส่งเสริมอุดหนุน สถาบันศาสนา
รับมาดำเนินการ และที่แน่นอนคือ สาระในการศึกษา เน้นด้านศีลธรรมจรรยา

วัดและพระสงฆ์ในการจัดการศึกษาในสมัยกรุงศรีอยุธยา

กรุงศรีอยุธยาได้รับการสถาปนาเป็นราชธานี สืบต่อจากกรุงสุโขทัย
เมื่อพ.ศ. 1893⁹ การศึกษาในสมัยนี้ ยังเป็นโบราณศึกษาเช่นเดียวกับการศึกษา
ในสมัยกรุงสุโขทัย วัดและพระสงฆ์จึงยังมีบทบาทในการจัดการศึกษาให้แก่ประชาชน

⁷ ประชุมศิลาจารึก ภาคที่ 1 (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์สำนัก
เลขาธิการคณะรัฐมนตรี, 2521), หน้า 25.

⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า 23-24.

⁹ พระราชพงษาวดาร ฉบับพระราชหัตถเลขาถึกับคำอธิบายของพระเจ้า
บรมวงศ์เธอกรมพระตำรวจราชานฤภาพ เล่ม 1 (พระนคร: โรงพิมพ์ไทย,
2457), หน้า 113.

ธรรมเนียมการเล่าเรียนในวัดนี้ โยส เขาเต็น พ่อค้าชาวฮอลันดาซึ่งเดินทางมายังกรุงศรีอยุธยาในสมัยรัชกาลพระเจ้าทรงธรรม และพระเจ้าปราสาททอง ได้บันทึกไว้เมื่อพ.ศ.2179 ว่า

...ปล่อยให้เด็กวิ่งเล่นตามอำเภอใจไปจนอายุ 5 ถึง 6 ขวบ แล้วจึงนำไปมอบไว้ที่วัด ให้พระท่านอบรมสั่งสอนจนอ่านออกเขียนได้และมีความรู้ในหัตถกรรมต่างๆ... ครั้นเรียนหนังสือจนอ่านออกเขียนได้คล่องแล้ว พ่อแม่จะนำไปฝากให้เรียนวิชาชีพหรือทำงานอย่างอื่นเลย พวกที่ได้เรียนต่อมักจะเป็นเด็กที่มีสติปัญญา การที่เด็กไปอยู่วัดนั้นพระท่านสอนทั้งทางหนังสือและทางธรรม จนมีความรอบรู้เข้ารับราชการได้ เมื่ออายุครบบวช เด็กพวกนี้ก็บวชก่อนแล้วจึงสึกออกมา เข้ารับราชการ แต่เด็กบางคนที่มีสติปัญญาเฉียบแหลมอาจจะครองสมณเพศอยู่ต่อไปจนได้เป็นเจ้าอาวาสหรือได้ตำแหน่งสมณศักดิ์สูงๆ...¹⁰

นอกจากนี้แล้ว ระหว่างปีพ.ศ.2230-2231 เมอร์ซีเออร์ เดอ ลาลูแบร์ ราชทูตในคณะทูตฝรั่งเศสของพระเจ้าหลุยส์ที่ 14 ได้เข้ามาเจริญทางพระราชไมตรีในแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์มหาราช ได้บันทึกข้อมูลเกี่ยวกับการศึกษาของราษฎรชาวกรุงศรีอยุธยาว่า

...เมื่อบิดามารดาสยาม ได้ลุ่มเลี้ยงลูกของตนมาจนอายุได้ 6 หรือ 7 ปีแล้ว ก็พาบุตรของตนไปอยู่วัด ถวายไว้กับพระสงฆ์ จนได้ทรงกาสาบพิสตร์ บวชเรียนเป็นสมณะ... พระสงฆ์อันเป็นอาจารย์ในวัดสอนเป็นต้นว่า ให้อ่าน ให้เขียนหนังสือ และหัดคิดเลขทำบัญชี... แต่ไม่มีพงศาวดาร ไม่มีกฎหมายและไม่มีวิทยาศาสตร์อย่างใดอย่างหนึ่ง

¹⁰โยส เขาเต็น, ประชุมพงศาวดารภาค 76 จดหมายเหตุของโยส เขาเต็น พ่อค้าชาวฮอลันดาในสมัยพระเจ้าทรงธรรมและพระเจ้าปราสาททอง แปลโดย ขจร สุขพานิช (พระนคร: บริษัทชุมนุมช่าง (แผนกการพิมพ์), 2504), หน้า 30-31.

สอนกันในวัด...¹

เมื่อพิจารณาจากบันทึกของชาวต่างชาติทั้งสองแล้ว กล่าวได้ว่า การศึกษาสำหรับราษฎรทั่วไปในสมัยกรุงศรีอยุธยายังคงขึ้นอยู่กับวัด บิดามารดาพาลูกหลานไปฝากพระสงฆ์เพื่อเล่าเรียนหนังสือ โดยเน้นศึกษาวิชาพื้นฐานที่ใช้ในชีวิตประจำวัน คือ อ่าน เขียน คิดเลขและมีการสอนวิชาชีพให้อีกด้วย การเล่าเรียนในวัดของเหล่าเด็กชายนี้ เมื่ออายุครบ 20 ปี ก็จะทำการอุปสมบทเป็นพระภิกษุซึ่งเปรียบเสมือนการศึกษาขั้นสูงสุด เป็นการอบรมบ่มจิตใจ ผู้ผ่านการบวชเรียนแล้วจะสามารถเข้ารับราชการในราชสำนักได้

สำหรับประเพณีการบวชเรียนนี้ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาตำราจรรยาภาพทรงกล่าวไว้ว่า

....ในสมัยกรุงศรีอยุธยา การที่บวชเรียนถือเป็นประเพณีว่าผู้ชายทุกคนควรจะต้องบวช....เมื่อประเพณีการบวชเรียนแพร่หลายย่อมมีผู้บวชชั่วคราวโดยถือเอาการศึกษาเป็นสำคัญของการบวช การเล่าเรียนจึงเจริญขึ้นตามวัด วัดจึงได้เป็นสถานศึกษา...²

นับว่า การบวชเรียนเป็นขั้นตอนหนึ่งของการศึกษา สำหรับกุลบุตรชาวไทยที่มีมานับแต่สมัยอยุธยา และมีส่วนส่งเสริมให้วัดทำหน้าที่เป็นเสมือนสถานบันการศึกษายิ่งขึ้น

ที่กล่าวมาทั้งหมดในเบื้องต้นนี้ เป็นการศึกษาที่จัดขึ้นให้แก่ราษฎรทั่วไปสำหรับพระมหากษัตริย์หรือพระราชวงศ์นั้น การศึกษามีได้เริ่มจากวัด แต่เริ่มด้วยการเล่าเรียนกับราชบัณฑิตในราชสำนัก แต่ทว่าเมื่อมีพระชั้นหาในวัยสมควร ก็จะต้องผนวชเป็นสามเณร เสร็จเข้ารับการศึกษาในวัดนั่นเอง ระเบียบวิธีศึกษาของ

¹ เตอ ลา ลูแบร์, จดหมายเหตุลาลูแบร์ เล่ม 1 พระนิพนธ์พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์ (พระนคร: โรงพิมพ์คุรุสภา, 2505), หน้า 256-257.

² สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาตำราจรรยาภาพ, มูลเหตุการสร้างวัดในประเทศไทย (พระนคร: โรงพิมพ์อำนวยการ, 2502), หน้า 23.

เหล่าพระราชวงศ์ เฉพาะที่เป็นพระราชกุมาร ในสมัยกรุงศรีอยุธยา^{๑๓} สมเด็จ
กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงเล่าว่า

...ตามประเพณีมีสืบมาแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยา ระเบียบการศึกษาของ
พระราชกุมาร เมื่อเรียนอักษรสมัยเบื้องต้นแล้ว พอพระชันษาถึง 14
ปี ต้องออกทรงผนวชเป็นสามเณรเพื่อศึกษาศิลธรรม...แลเมื่อเจริญ
พระชันษาถึง 21 ปี ต้องทรงผนวชเป็นพระภิกษุเพื่อศึกษาพระศาสนา
และวิชาชั้นสูง (ทำนองเดียวกับเข้ามหาวิทยาลัย)^{๑๔}

เมื่อพิจารณาแล้วจะเห็นได้ว่า วัดเป็นสถานศึกษาของบุคคลซึ่งเป็นชน
ชั้นสูงของสังคมไทยสมัยกรุงศรีอยุธยาด้วยเช่นกัน และเกี่ยวกับการเล่าเรียน ซึ่ง
ผูกพันกับพุทธศาสนา พระภิกษุและวัดนี้ สอดคล้องกับที่พระสังฆราชแห่งตราบากาซึ่ง
เดินทางมายังกรุงศรีอยุธยาได้บันทึกไว้ว่า

...หน้าที่ที่สำคัญของพระภิกษุคือ ให้ความรู้แก่เยาวชน วัดเป็นโรง
เรียนสาธารณะแต่ประเภทเดียวเท่านั้น เด็กต้องไปขอรับการอบรม
เบื้องต้นที่วัด และนั่งห่มแบบเดียวกับพระผู้ให้ความรู้ แม้แต่พระโอรส
ของพระเจ้าแผ่นดินก็ต้องถือกฎข้อนี้....^{๑๕}

ดังนั้นจึงสามารถสรุปได้ว่า การศึกษาในสมัยกรุงศรีอยุธยา^{๑๖} เป็น
การศึกษาของกลุ่มที่วัด โดยมีพระภิกษุสงฆ์ทำหน้าที่อบรมสั่งสอน และเมื่อถึงวัย
อันสมควร ก็จะบวชเรียนในบวรพุทธศาสนา

การศึกษาและการศาสนาเป็นเรื่องที่เกี่ยวข้องกัน เพราะพุทธศาสนาเป็น
พื้นฐานทางสังคมไทย การศึกษาในวัด มีการปลูกฝังค่านิยมและคุณธรรม อันเป็น
บรรทัดฐานของสังคมให้แก่ผู้เรียน ซึ่งความรู้เหล่านี้เป็นสิ่งจำเป็นต่อชนทุกชั้นใน

^{๑๓} สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, ประวัติบุคคลสำคัญ
(กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์บรรณกิจ, 2531), หน้า 5.

^{๑๔} ฟรังซัวส์ อังรี ตูร์แปง, ประวัติศาสตร์แห่งพระราชอาณา
จักรสยาม แปลโดย ปอล ชาเวียร์ (กรุงเทพมหานคร: สหประชาพาณิชย์,
2530), หน้า 104.

สังคม แม้แต่พระราชวงศ์ ขุนนาง ก็ต้องศึกษาด้วยเช่นกัน บทบาทของวัดในสมัยกรุงศรีอยุธยา นั้น จึงนอกจากจะเป็นสถาบันทางศาสนาแล้ว ยังทำหน้าที่จัดการศึกษาให้แก่สังคมอีกด้วย ไม่ว่าจะเป็นราษฎรสามัญ หรือพระราชวงศ์ ทั้งนี้เป็นเพราะในครั้งกระนั้น ยังไม่มีโรงเรียนทำหน้าที่จัดการศึกษาให้แก่ประชาชนทั่วไป

เมื่อวัดทำหน้าที่เสมือนโรงเรียนแล้ว พระสงฆ์ซึ่งจำพรรษาในวัดนั้นๆ จึงมีบทบาทในการอบรมสั่งสอนกุลบุตรเหล่านั้นให้มีวิชาความรู้อันสามารถนำไปประกอบอาชีพได้ ทั้งยังอบรมสั่งสอนในด้านจริยธรรม ซึ่งเป็นหลักพื้นฐานทางพุทธศาสนาอีกด้วย กล่าวได้ว่า พระสงฆ์ทำหน้าที่เป็นครูนั่นเอง เหตุที่เป็นเช่นนี้เพราะในสังคมไทยครั้งอดีตนั้น พระสงฆ์นับว่าเป็นผู้มีวิชาความรู้ และมีความประพฤติดีควรแก่การเป็นแบบอย่างในสังคม¹⁵ และวิชาหนังสือเหล่านี้ ก็ล้วนนิยมเรียนกันในหมู่พระ ขุนนาง ราชตระกูล เพื่อสืบศาสนาและทำราชการ¹⁶ จึงมีแต่พระสงฆ์เท่านั้น ที่สามารถจะทำหน้าที่ครูให้แก่ราษฎรทั่วไปได้

วัดและพระสงฆ์ในการจัดการศึกษาในสมัยกรุงธนบุรี

ยุคสมัยที่กรุงธนบุรีเป็นราชธานีนั้น เป็นระยะเวลาอันสั้น เพียง 15 ปี* เท่านั้น อีกทั้งยังมีการศึกสงครามต่อเนื่องจากสมัยกรุงศรีอยุธยา ดังนั้นสภาพสังคมบ้านเมืองในขณะนั้นจึงยังวุ่นวาย การฟื้นฟูศิลปวัฒนธรรมจึงไม่อาจทำได้มากนัก

แต่อย่างไรก็ตาม การที่พระเจ้ากรุงธนบุรีทรงบำรุงพุทธศาสนา ด้วยการปฏิสังขรณ์วัด โบสถ์ วิหาร ศาลาการเปรียญ บำรุงพระภิกษุด้วยจัดปัจจัย

¹⁵ พระยาอนุমানราชชน, การศึกษาเรื่องประเพณีไทยและชีวิตชาวไทยสมัยก่อน (พระนคร: สำนักพิมพ์บรรณาคาร, 2510), หน้า 429.

¹⁶ จรุงญ มิลินทร์, "ความเป็นมาของการประกอบวิชาชีพรู" ใน ครูไทย 200 ปี (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์คุรุสภา, 2525) หน้า 1-21.

และทรงสนับสนุนให้พระภิกษุสงฆ์ศึกษาเล่าเรียนพระไตรปิฎก¹⁷ นั้น เป็นการทำนุบำรุงการศึกษาด้วยเช่นกัน ทั้งนี้เพราะพระไตรปิฎกก็คือ ตำราเล่าเรียนของพระภิกษุสงฆ์นั่นเอง และการที่พระภิกษุมีความสามารถในการแปลพระปริยัติธรรม ก็เท่ากับมีพระภิกษุที่มีความสามารถทางหนังสือ สามารถทำหน้าที่ครูอาจารย์อบรมศิษย์ได้ต่อไป

อนึ่ง การที่พระองค์ทำศึกสงครามกับเมืองน้อยใหญ่ ก็ได้กวาดต้อนเชลยซึ่งเป็นครูศิลปินาฏกรรมรวมมาด้วย¹⁸ เป็นผลให้มีการรวบรวมความรู้ทางด้านศิลปะ นับเป็นประโยชน์ในการศึกษาต่อไป

ในส่วนของการศึกษาโดยตรงนั้น สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี โปรดเกล้าฯ ให้ตั้งหอหนังสือหลวงขึ้น อีกทั้งยังมีการคัดลอกตำราจากตำราเก่าเอาไว้ เพื่อให้ผู้สนใจได้มาศึกษาเล่าเรียน¹⁹ ดังนั้นจึงกล่าวได้ว่าวัดยังคงเป็นศูนย์กลางของการศึกษาเช่นเดียวกับที่เคยเป็นมาในสมัยสุโขทัยและกรุงศรีอยุธยา หลักฐานที่สามารถนำมายกตัวอย่างให้เห็นได้ คือ จากพระราชประวัติของพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย พระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 2 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ กล่าวไว้ว่า เมื่อพระองค์ยังทรงพระเยาว์และยังเป็นเพียงสามัญชน* อยู่ในแผ่นดินสมัยกรุงธนบุรี เป็นราชธานี เมื่อพระองค์มีพระชันษาอยู่ในวัยเล่าเรียน สมเด็จพระราชบิดาทรง

¹⁷ ประชุมพงศาวดาร เล่ม 40 (ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 65-66), (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์คุรุสภา, 2512), หน้า 32-33.

¹⁸ บทละครสามกษัตริย์ พระราชนิพนธ์ สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี, (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ท่าพระจันทร์, 2484), หน้า 158.

¹⁹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 235-236.

*พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ทรงมีพระนามเดิมว่า จิม เมื่อครั้งประสูตินั้น ยังเป็นเพียงสามัญชน พระราชบิดาคือ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ทรงรับราชการ ตำแหน่งหลวงยกกระบัตร เมืองราชบุรี

นำไปฝากให้ศึกษาเล่าเรียนกับพระวันรัต วัดบางหว้าใหญ่²⁰ จึงเป็นหลักฐานให้เห็นว่า ในสมัยกรุงธนบุรีนี้ วัดและพระสงฆ์ยังคงมีบทบาทในการจัดการศึกษาดังเช่นที่เคยเป็นมาในอดีต

วัดและพระสงฆ์ในการจัดการศึกษาในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น

การศึกษาในรูปแบบของโบราณศึกษาซึ่งดำเนินมาตั้งแต่สมัยสุโขทัยนั้น ยังคงสืบเนื่องมาจนถึงสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ และเริ่มมีการเปลี่ยนแปลงรูปแบบไปในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระมหากษัตริย์รัชกาลที่ ๕ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์

ในสมัยต้นรัตนโกสินทร์นี้ การศึกษายังคงเป็นแบบโบราณศึกษา กล่าวคือ วัดและบ้านรับภาระในการอบรมสั่งสอนเด็ก โดยมีรัฐหรือราชสำนักควบคุม ตลอดจนให้การสนับสนุนตามสมควร²¹

สำหรับการศึกษาในวัด พระภิกษุยังคงมีบทบาทเป็นผู้อบรมสั่งสอน หรือเป็นครูเช่นเดิม เนื้อหาวิชาที่ใช้ในการเรียนการสอนก็คือ อ่าน เขียน คิดเลข และสอดแทรกด้วยศีลธรรมจรรยา เกี่ยวกับการศึกษาในวัดนี้ พระยาอนามานราชชนิให้รายละเอียดไว้ว่า

...เด็กผู้ชายลูกชาวบ้าน ถ้าไม่มีเหตุขัดข้องอย่างไร พ่อแม่มักนำไปฝากเป็นลูกศิษย์พระ เพื่อจะได้มีโอกาสเล่าเรียนหนังสือและศึกษาพระธรรมวินัยเบื้องต้นไปในตัว...ครั้นเด็กนั้นเจริญวัยขึ้นแล้ว ถ้าไม่มีเหตุจำเป็นต้องกลับไปเฝ้าบ้าน เพื่อช่วยพ่อแม่ทำมาหากิน ซึ่งเป็นการฝึกฝนวิชาชีพในสกุลของตนไปในตัว ก็บวชเป็นเณรศึกษาพระ

²⁰ สมเด็จพระบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, พงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2 (กรุงเทพฯ: ม.ป.ท., 2511), หน้า 5.

²¹ กระทรวงศึกษาธิการ, ประวัติกระทรวงศึกษาธิการ (พระนคร: โรงพิมพ์คุรุสภา, 2507), หน้า 5.

ธรรมวินัยต่อไป...²²

ซึ่งสอดคล้องกับข้อความ จากบันทึกของ พระสังฆราชปาลเลกัวซ์ ชาวฝรั่งเศสที่เดินทางเข้ามายังกรุงรัตนโกสินทร์ เมื่อพ.ศ.-2372* ว่า

...ภายหลัง หรือบางครั้ง ก็ก่อนหน้างานโกนจุก... บิฑามารดาจะส่งบุตรของตนไปวัด เพื่อให้เรียน อ่านและเขียน พวกเด็กจะรับใช้พระสงฆ์ โดยการเป็นฉีพายหรือศิษย์วัด พระสงฆ์ก็แบ่งอาหารที่ได้รับนิเทศบาททานให้ แล้วก็สอนให้อ่านหนังสือไปวันละเล็กละน้อย...²³

ที่กล่าวมานี้ชี้ให้เห็นว่า การศึกษาของเหล่ากุลบุตรสามัญในสมัยต้นรัตนโกสินทร์นี้ ยังคงอยู่ที่วัด โดยบิฑามารดาจะส่งบุตรชายไปศึกษาเล่าเรียนกับพระที่ในวัด วิชาที่เล่าเรียน ก็เป็นวิชาพื้นฐาน คือ การเขียน อ่าน ที่เรียกกันว่าวิชาหนังสือ และได้รับการอบรมบ่มนิสัย กลุ่มเกลาจิตใจด้วยหลักพื้นฐานทางพุทธศาสนา ครั้นถึงวัยสมควร ก็ทำการบวชเรียนเป็นลำดับไป หรือมิฉะนั้นก็ไปประกอบสัมมาชีพอยู่ในสังคม

ทั้งหมดในลำดับต้นนั้นเป็นการศึกษาของราษฎรทั่วไปที่เรียกว่า "ไพร่ฟ้า" ทั้งสิ้น สำหรับการศึกษานี้ของเจ้านายตระกูลนั้น แม้จะมีความต่างไปจากราษฎรสามัญบ้าง แต่ก็ยังต้องเกี่ยวข้องกับสถาบันศาสนาด้วยเช่นกัน

การศึกษาของพระบรมวงศานุวงศ์ หรือที่เรียกกันว่า เจ้านายราชตระกูลนั้น เมื่อทรงพระเยาว์ ทั้งพระราชกุมารและพระราชกุมารีจะศึกษาร่วมกันในราชสำนัก และเมื่อถึงวัยอันควรก็จะแยกกัน โดยพระราชกุมารจะทรงผนวช เพื่อศึกษาเล่าเรียนทางพุทธศาสนา จึงนับว่า วัดยังมีบทบาทในการจัดการศึกษาให้แก่

²² พระยาอนมานราชชน, การศึกษาเรื่องประเพณีไทยและชีวิตชาวไทยสมัยก่อน (พระนคร: สำนักพิมพ์คลังวิทยา, 2515), หน้า 434-435.

* ตรงกับรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว พระมหากษัตริย์รัชกาลที่ 3 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์

²³ สังฆราชปาลเลกัวซ์, เล่าเรื่องกรุงสยาม แปลโดย สันต์ ท. โกมลบุตร (พระนคร: สำนักพิมพ์ก้าวหน้า, 2506), หน้า 206.

เจ้านายราชตระกูลด้วยเช่นกัน สมเด็จพระยาตำราจราชานุภาพทรงบันทึก
เรื่องการศึกษาของเจ้านายราชตระกูลไว้ว่า

...พระราชกุมาร เมื่อพระชันษาได้ 13 ปี พระกุมารีเมื่อชันษาได้
11 ปี ตั้งแต่นั้นต่อไป การศึกษาจึงได้แยกกัน ฝ่ายพระราชกุมารเมื่อ
ไปทรงผนวชเป็นสามเณร เล่าเรียนศีลธรรมแลศาสนา ในสำนัก
อุปัชฌาย์อาจารย์ ตามสมควรแก่พระชันษา แล้วลาผนวชมาประทับอยู่
ฝ่ายหน้า...²⁴

และจากพระราชประวัติของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่ง
สมเด็จพระยาตำราจราชานุภาพทรงเล่าไว้ว่า ทรงศึกษาอักษรสมัยตั้งแต่แรก
เริ่มกับสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ขุน) วัดโมฬีโลก โดยที่ขณะนั้น พระองค์ยัง
คงประทับอยู่ที่พระราชวังเดิม²⁵ ทั้งนี้อาจจะเห็นว่า การศึกษาแรกเริ่มของ
พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว แตกต่างจากธรรมเนียมของการศึกษา
ของพระราชกุมารอื่นๆที่ทรงเริ่มศึกษากับพระภิกษุเลย แต่อย่างไรก็ตาม - ยังคง
เป็นความเหมือนที่ว่า แม้แต่เจ้านายราชตระกูล ก็ยังทรงเสด็จเข้ารับการศึกษ
จากพระภิกษุสงฆ์ ไม่ต่างจากราษฎรสามัญ

สำหรับบุตรขุนนางข้าราชการชั้นสูงก็เช่นกัน การศึกษาแต่แรกเริ่ม ก็คือ
การฝากตัวเข้าเป็นศิษย์ของพระภิกษุในวัด ตัวอย่างที่พอจะเป็นหลักฐานได้สามารถ
พิจารณาได้จาก ประวัติของเจ้าพระยาภาสกรวงศ์ เสนาบดีคนแรกของกระทรวง
ธรรมการ ท่านเป็นบุตรของสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาประยุรวงศ์ ขุนนางใหญ่ใน
รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ท่านและพี่น้องอื่นๆ เริ่มเข้ารับการ

²⁴ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาตำราจราชานุภาพ, ประชุมพระ
นิพนธ์เบ็ดเตล็ด (พระนคร: โรงพิมพ์คุรุสภา, 2505), หน้า 118.

^{*} พระราชวังเดิมเป็นพระราชวังที่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก
ทรงโปรดเกล้าฯให้สร้างขึ้นในสมัยกรุงธนบุรี ปัจจุบันคือ ที่ตั้งของที่ทำการทหารเรือ

²⁵ สมเด็จพระยาตำราจราชานุภาพ, ประวัติบุคคลสำคัญ, หน้า 5.

จากพระอาจารย์ที่วัดประยวงศา²⁶ ซึ่งเป็นไปในลักษณะเดียวกับการศึกษา
ของชาวไทยทั่วไปในครั้งนั้น

เมื่อก้าวถึงวัด ในบทบาทของสถานศึกษาแล้ว ก็จะต้องกล่าวถึงวัดพระ
เชตุพนวิมลมังคลาราม หรือที่เรียกกันว่า วัดโพธิ์ ซึ่งได้ชื่อว่า เป็นมหาวิทยาลัย
แห่งแรกของเมื่อไทย²⁷ วัดโพธิ์เป็นวัดเก่าแก่ที่สร้างมาตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยา
ได้รับการบูรณะปฏิสังขรณ์เป็นครั้งแรก ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้า
จุฬาโลก และในครั้งนั้น พระองค์โปรดเกล้าฯ ให้เขียนเรื่องชาดกห้าร้อยห้า
สิบชาติ ตำรายาและภาษิตัดตน^{*}ไว้ในวัด เพื่อให้ประชาชนทั่วไปเข้าไปศึกษา
ได้²⁸ ต่อมาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว พระองค์โปรดเกล้าฯ
ให้มีการบูรณะปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพนฯอีกครั้ง และครั้งนี้ พระองค์ได้โปรดเกล้าฯ
ให้จารึกวิชาความรู้ต่าง^{**}ลงในแผ่นศิลาติดไว้ในวัด เพื่อให้ประชาชนทั่วไปได้ศึกษา
หาความรู้ได้ด้วยตนเอง ดังที่สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพได้กล่าวไว้ว่า

...รัชกาลที่ 3 ถึงสมัยที่จะทรงบำรุงความเจริญ ส่วนจรรยาและ
วิชาความรู้ อันอาศัยวัดเป็นศึกษาสถาน จึงทรงสถาปนาพระอาราม
ให้เจริญธรรมานุธรรมปฏิบัติ และการศึกษาของไพร่ฟ้าข้าแผ่นดิน อัน
เป็นข้อสำคัญ...วัดพระเชตุพนฯซึ่งสร้างเป็นพระอารามใหญ่...ชำระ
ทศโทรม พระองค์จึงทรงปฏิสังขรณ์ แต่ในการที่ทรงปฏิสังขรณ์วัด

²⁶ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, ประวัติบุคคลสำคัญ, หน้า 224.

²⁷ เปลื้อง ณ นคร "ประวัติการศึกษาแห่งประเทศไทย", จันทร์เกษม
105 (มีนาคม-เมษายน, 2515): 24-54.

* ภาษิตัดตน เป็นชื่อของหมวดความรู้เกี่ยวกับการบวดยกสามนิ้ว

²⁸ ขุนวิจิตรมาตรา, ภูมิศาสตร์วัดโพธิ์ (พระนคร: สำนักพิมพ์
สาส์นสวรรค์, 2509), หน้า 17.

** ความรู้ที่จารึกไว้บนแผ่นศิลาในวัดพระเชตุพนฯ แบ่งเป็น 8 หมวด
คือ หมวดประวัติของวัด หมวดพระพุทธรูป หมวดสุภาษิต หมวดทำเนียบ หมวด
ประเพณี และหมวดพลานามัย

พระเชตุพนฯ มีพระราชประสงค์พิเศษอีกอย่างหนึ่ง ซึ่งจะให้เป็นที่แห่ง

เล่าเรียนวิชาความรู้ของมหาชนไม่เลือกชั้นวรรดาคัด...²⁹

ด้วยเหตุนี้ วัดจึงได้ชื่อว่าสถานศึกษา และมีใช้แต่จะมีเพียงการเรียนอักษรวิธี ที่เรียกว่า เรียนวิชาหนังสือ และอบรมพื้นฐานทางศาสนาเท่านั้น ยังมี การถ่ายทอดความรู้ทางวิชาชีพ เช่นความรู้ในจาริกวัดพระเชตุพนฯ นี้ เป็นต้น และจากการบอกเล่าของพระวรวงศ์วิสิฐ ได้ทราบว่า เมื่อท่านเข้าศึกษาเล่าเรียนใน วัดเกาะนั้น พระภิกษุที่เป็นอาจารย์ของท่านมีความรู้ด้านวิชาการเผอิฐและการก่อสร้างจึงได้ถ่ายทอดวิชาเหล่านั้นให้ศิษย์ด้วย³⁰

วัดจึงเป็นสถานศึกษาของชาวไทยโดยไม่จำกัดชนชั้นวรรณะ ตั้งแต่ราชฎรสามัญ ซึ่งเป็นศิษย์วัดทั่วไป ไปจนถึงเจ้านายราชตระกูลซึ่งทรงศึกษากับพระอุปัชฌาย์อาจารย์

อึ่งในสมัยต้นรัตนโกสินทร์นี้ ได้มีสถานศึกษาสำหรับสามัญชน ที่มีใช้วัด อีกด้วย นั่นคือ โรงทาน ซึ่งพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย พระมหากษัตริย์ รัชกาลที่ 2 แห่งราชวงศ์จักรี โปรดเกล้าฯ ให้สร้างขึ้นริมประตูพระบรมมหาราชวัง เพื่อจัดเลี้ยงอาหารแก่พระภิกษุสงฆ์ สามเณร ข้าราชการที่มาอยู่เวรยามในพระบรมมหาราชวัง และแจกทานแก่คนยากจน นอกจากนั้น ในส่วนของการศึกษา พระองค์โปรดเกล้าฯ ให้มีการสอนอักษรวิธีและเลขคณิต แก่กุลบุตรสามัญชน³¹ รายละเอียดเกี่ยวกับโรงทาน มีดังนี้ คือ

²⁹ กรมศิลปากร, ประชุมศิลาจาริกวัดพระเชตุพน พระนคร: สำนักพิมพ์ผ่านฟ้าพิทยา, 2506), หน้า (1)-(2).

³⁰ สุริยา รัตนกุล, "การศึกษาภาษาไทยในสมัยก่อน," วารสารภาษาและวัฒนธรรม 2 (กรกฎาคม-ธันวาคม 2525), 1-27.

³¹ สมเด็จพระยาตำราจราชานุภาพ, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 2, หน้า 87.

...ด้วยโรงทานนี้ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ได้สร้าง
ขึ้นไว้ให้มีเจ้าพนักงานจัดอาหารและสำหรับคาวหวาน เลี้ยงพระสงฆ์
สามเณรและข้าราชการที่มาอนประจำของในพระบรมมหาราชวัง กับ
ทั้งบริจาดทรัพย์แจกคนชราพิการ และมีพระธรรมเทศนา และสอน
หนังสือวิชาการต่างๆ โดยพระบรมราชประสงค์ ให้เป็นहितานุ
ประโยชน์แก่คนทั้งปวง...^{๓๒}

จึงนับเป็นพระมหากษัตริย์ จากพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย
ที่ทรงมีแต่ราษฎรในชาติของพระองค์ พระองค์จึงทรงพระราชทานการศึกษาให้แก่
ราษฎรทั่วไป ถึงแม้การศึกษาในโรงเรียนยังไม่ได้เริ่มในครั้งนั้น แต่ก็เป็นนิมิต
หมายอันดี ที่เริ่มมีการจัดการศึกษาให้แก่ราษฎรทั่วไป นอกวัด

ดังนั้นจึงกล่าวได้ว่า ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นนี้ วัดยังคงมีบทบาท
ในการจัดการศึกษา โดยพระภิกษุทำหน้าที่เป็นครู อบรมสั่งสอน ให้ความรู้ทั้ง
ทางด้านอักษรวิธี วิชาชั้นต่างๆ รวมทั้งอบรมจริยธรรม พื้นฐานทางพุทธศาสนาด้วย

วิธีจัดการศึกษาในวัด

วัดเป็นสถาบันศาสนา ที่เป็นสถานที่จัดการศึกษาให้แก่บุคคลทุกระดับชั้น
เพราะ ไม่ว่าเจ้านายราชตระกูลก็ถือเป็นประเพณีที่จะต้องผนวชเข้ารับการการศึกษาใน
วัด และสำหรับราษฎรสามัญทั่วไปนั้น วัดเป็นสถานศึกษาที่ให้ความรู้ทางอักษรวิธี
การเล่าเรียนเขียนอ่าน คิดเลข การฝึกวิชาชั้น แต่อย่างไรก็ตาม การศึกษาที่จัด
ขึ้นในวัดก็เป็นการศึกษาที่จัดให้แก่กุลบุตรหรือผู้ชายเท่านั้น

^{๓๒} คณะกรรมการจัดงานฉลองวันเถลิงถวัลยราชสมบัติครบรอบ 100 ปี
ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, เอกสารเรื่องจัดการศึกษาใน
รัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พระนคร: โรงพิมพ์คุรุสภา,
2514), หน้า 132-133.

สำหรับวิธีการจัดการศึกษาที่จะกล่าวถึงในหัวข้อนี้ หมายถึงการศึกษาของราษฎรสามัญ ที่จัดขึ้นในวัด แต่ทั้งนี้ก็มีได้หมายความว่า วัดทุกวัดในประเทศไทยสามารถจัดการศึกษาให้แก่เด็กได้ คงมีเพียงวัดที่มีพระภิกษุสงฆ์ที่มีความรู้เพียงพอที่จะทำหน้าที่ครูเท่านั้น จึงจะสามารถรับศิษย์มาอบรมสั่งสอนได้ ดังที่พระยาอนุমানราชชน กล่าวไว้ว่า "...การเรียนหนังสือ จึงมีอยู่แต่ที่วัด แม้กระนั้นก็ไม่ใช่มียู่ทุกวัด คงมีแต่กลางวัดที่มีพระสงฆ์กลางองค์มีความรู้เรื่องหนังสือ"^{๓๓} สำหรับเด็กที่มาเล่าเรียนนั้น ก็มีใช้เป็นเด็กทุกคนในชุมชน เพราะมิได้มีการกำหนดหรือบังคับให้มาเรียน แต่ผู้เรียนต้องสมัครใจมาเล่าเรียน โดยบิดามารดาผู้ปกครองเป็นผู้สนับสนุน ประจวบกับในหมู่บ้านที่อยู่ มีพระภิกษุสงฆ์ที่มีความรู้ และสมัครใจจะรับเด็กมาเป็นศิษย์ เด็กที่มีโอกาสได้เล่าเรียนจึงเรียกว่าเป็นผู้ที่โชคดี^{๓๔}

การเล่าเรียนในวัดจะเริ่มเมื่อเด็กอายุ 6-8 ปี บิดามารดาหรือผู้ปกครองจะนำไปฝากเรียนกับพระภิกษุที่วัด^{๓๕}

การเล่าเรียนในวัด สามารถแบ่งได้เป็น 3 ระดับ ดังนี้

ระดับที่ 1 เริ่มเมื่อบิดามารดา นำเด็กมาฝาก จะเริ่มเรียนหนังสือไทยคือ อ่านและเขียน รวมทั้งเรียนคิดเลข อันเป็นพื้นฐานในการประกอบอาชีพ นอกจากนั้นแล้วยังเรียนรู้หลักจริยธรรมทางศาสนาไปด้วย

ระดับที่ 2 เมื่อผ่านการเรียนหนังสือไทยแล้ว ผู้ที่สนใจในทางธรรมจะบวชเป็นสามเณร เรียนภาษาบาลี ทั้งการอ่าน การเขียน อ่านคัมภีร์ต่างๆ และหัตถ์เทศน์มหาชาติ สำหรับผู้ที่ไม่ได้บวชสามเณร ก็จะเล่าเรียนวิชาอื่นๆ ตามความถนัดของพระภิกษุผู้เป็นอาจารย์ เช่น วิชาโหราศาสตร์ หมอยา ช่างก่อ

^{๓๓} พระยาอนุমানราชชน, การศึกษาเรื่องประเพณีไทยและชีวิตชาวไทยสมัยก่อน, หน้า 449.

^{๓๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า 450.

^{๓๕} สุริยา รัตนกุล, "การศึกษาภาษาไทยในสมัยก่อน", วารสารภาษาและวัฒนธรรม, หน้า 1-27.

สร้าง ช่างไม้ ช่างทอง เป็นต้น^{๓๖}

ระดับที่ 3 เมื่อถึงวัยอุปสมบท คือ อายุราว 20-21 ปี ก็จะบวชเป็นพระภิกษุซึ่งเป็นการปฏิบัติตามความเชื่อที่ว่า เป็นผู้ชายจะต้องบวชพระ เพื่อไปศึกษาพระธรรมในพุทธศาสนา อันเป็นหลักแห่งความจริงในโลก^{๓๗} เมื่อครบพรรษา ก็สึกมาประกอบอาชีพ ทำงานกับผู้นำอาชีวะต่างๆที่ตนสนใจ เป็นการเรียนรู้วิชาชีพ โดยมากแล้ว มักเป็นการถ่ายทอดความรู้ตามตระกูล ส่วนผู้ที่ต้องการแสวงหาความรู้ทางพุทธศาสนาก็จำพรรษาต่อไป เพื่อศึกษาพระไตรปิฎกอย่างละเอียดและเป็นพระภิกษุสงฆ์ที่มีความรู้ความสามารถ เป็นเจ้าอาวาสในเวลาต่อไปได้^{๓๘}

อย่างไรก็ตามที่กล่าวไปทั้งหมดนั้น มิได้เรียกว่าเป็นหลักสูตรเคร่งครัดหรือตายตัว แต่เป็นความนิยมในการศึกษา ส่วนลำดับวิชา หรือเวลาที่เล่าเรียนก็แตกต่างกันไป ขึ้นอยู่กับพระภิกษุผู้เป็นอาจารย์เป็นสำคัญ

สถานที่ที่จัดการเรียนการสอน คือ บริเวณหอนั้น หอสวดมนต์ ศาลาการเปรียญ เป็นต้น ตำราที่ใช้เรียนนั้น เท่าที่พระยาปริยัติธรรมธาดาบันทึกไว้ มี 5 เล่ม คือ ประถม ก กา สุนันทกุมาร ประถมมาลา ประถมจินตามณีเล่ม 1 เล่ม 2 และอักษรนิติ^{๓๙} เมื่อผู้เรียนอ่านหนังสือเหล่านี้ได้แล้ว จึงอ่านหนังสือเล่มอื่น

^{๓๖} สุริยา รัตนกุล, "การศึกษาภาษาไทยสมัยก่อน," วารสารภาษาและวัฒนธรรม, หน้า 1-27.

^{๓๗} ม.จ. พูนพิศมัย ดิศกุล, ประเพณีพิธีไทย (กรุงเทพมหานคร: บรรณกิจ, 2522), หน้า 19.

^{๓๘} เดวิด เค. วัลลาจ, "การศึกษากับสังคมไทย" จุลสารโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ 3 (เมษายน 2518): 109-123.

^{๓๙} พระยาปริยัติธรรมธาดาและพระยาศรีสุนทรโวหาร, โบราณคดีศึกษาและวิธีสอนหนังสือไทย (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์โรงเรียนการช่างวุฒิศึกษา, 2502), หน้า 31.

เพิ่มเติม เช่น จันทโครพ สังข์ทอง อนิรุทธคำฉันท์ เป็นต้น เหล่านี้เป็นการเรียนภาษาไทย สำหรับการคิดเลขนั้น ก็จะเป็นการคิดเลขแบบโบราณ เช่น การต่อสูตร โคศัพทและวิธีเหี้ยมด⁴⁰ วิชาเหล่านี้เรียกว่าวิชาสามัญ นอกเหนือจากนี้แล้วก็เป็นการเรียนวิชาอื่นต่างๆ เช่น โหราศาสตร์ หมอยา วิชาช่าง⁴¹ สำหรับเวลาเรียนนั้นไม่แน่นอน โดยมากเริ่มหลังจากพระภิกษุซึ่งเป็นอาจารย์ฉันเช้าเสร็จแล้ว เรียนเรื่อยไปจนเวลาเพล ภาคบ่ายจะเริ่มประมาณบ่าย 4 โมง จนถึงเย็น หรือบางครั้งก็เรียนต่อถึงกลางคืน สำหรับผู้ที่อยู่วัด อย่างไม่รู้ตาม ไม่มีกำหนดเวลาไว้แน่นอน ขึ้นอยู่กับพระอาจารย์เป็นสำคัญ

เมื่อพิจารณาผลของการเรียนแบบโบราณศึกษานี้ จากข้อมูลที่พระสังฆราช ปาลเลกัวซ์ได้บันทึกไว้ ความว่า "...ปรากฏว่า จากจำนวนเด็ก 100 คน ที่อยู่วัดมาตั้ง 8 ถึง 10 จะมีอยู่ราวสัก 20 คนเท่านั้น ที่อ่านหนังสือออก และสัก 10 คนเท่านั้น ที่เขียนหนังสือได้ด้วย เมื่อพ้นจากวัดไป..."⁴² และเช่นเดียวกับที่พระยาอนุমানราชชนกล่าวไว้ว่า "...เด็กๆลูกชาวบ้านซึ่งมีโอกาสได้เล่าเรียนหนังสือที่วัด โดยมากรู้เพียงอ่านออกเขียนได้อย่างงูปลาๆเท่านั้น ใช้การอะไรในเรื่องหนังสือไม่มีใครได้..."⁴³ ก็ดูเหมือนว่า ผลสัมฤทธิ์ทางการศึกษาของโบราณศึกษาค่อนข้างต่ำ การสอนไม่มีคุณภาพ ผู้เรียนไม่สามารถอ่านเขียนได้ดั่งนี้ ทักขณะนี้ก็จะจริงจังมากขึ้น เพราะแม้แต่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เองก็ทรงมีพระราชปรารภว่า "...ราษฎรเมืองไทยผู้รู้หนังสือนั้นน้อยกว่าไม่รู้ คนไพร่ในประเทศ

⁴⁰ สุริยา รัตนกุล, "การศึกษาภาษาไทยสมัยก่อน," วารสารภาษาและวัฒนธรรม, หน้า 1-27.

⁴¹ กระทรวงศึกษาธิการ, ประวัติกระทรวงศึกษาธิการ, หน้า 24.

⁴² สังฆราชปาล เล กัวซ์, เล่าเรื่องกรุงสยาม, หน้า 206.

⁴³ พระยาอนุমানราชชน, การศึกษาเรื่องประเพณีไทยและชีวิตชาวไทยสมัยก่อน, หน้า 462-463.

บ้านนอก หนังสือก็อ่านไม่ออก..."⁴⁴ แต่เมื่อคำนึงถึงข้อจำกัดของการจัดการศึกษาในวัดที่ว่า ผู้เรียนจะเป็นกบฏตรงเท่านั้น ก็จะพิจารณาได้ว่า จำนวนผู้รู้หนังสือเป็นอย่างดี ที่เป็นเพศหญิงคงมีจำนวนน้อย เนื่องจากขาดโอกาสเล่าเรียนทางด้านผู้ชายนั้น ที่เป็นราษฎรสามัญทั่วไป ก็สนใจประกอบสัมมาชีพในสังคม การรู้หนังสือนั้น ดูเหมือนจะไม่จำเป็น เพราะอาชีพที่จะใช้หนังสือก็คือ การรับราชการ ซึ่งก็จำกัดอยู่ในแวดวงขุนนาง เพราะมีการสืบเชื้อสาย รับราชการต่อจากบิดาของตน⁴⁵ ความสนใจทางด้านวิชาหนังสือก็ลดลงไป

แต่อย่างไรก็ตาม หากพิจารณาถึงบุคคลสำคัญของสังคมไทย อาทิเช่น เจ้าพระยาภาสกรวงศ์ เสนาบดีกระทรวงธรรมการคนแรก ซึ่งเริ่มรับการศึกษาอักษรวิธิจากพระอาจารย์แก้ว ที่วัดประยูรวงศาวาส⁴⁶ พระยาศรีสุนทรโวหาร (น้อย อาจารยางกร) ซึ่งได้ศึกษาในสำนักวัดสระเกศ จนกระทั่งบวชเป็นสามเณร และมีความเชี่ยวชาญทางด้านอักษรวิธิตั้งไทยและบาลี ภายหลังท่านได้จัดทำแบบเรียนภาษาไทยชุดมุลบทบรรพกิจขึ้น⁴⁷ พระวรเวทย์พิสิฐ (วรเวทย์ คิวะศรียานนท์) อาจารย์ผู้เชี่ยวชาญทางด้านภาษาไทยและภาษาโบราณตะวันออก ก็ได้รับการศึกษาเบื้องต้นจากสำนักวัดเกาะ ที่จังหวัดชลบุรี⁴⁸ หรือ เจ้าพระยายมราช (ปั้น สุขุม) เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ซึ่งศึกษาเล่าเรียนในสำนัก

⁴⁴ ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2394-2400 (พระนคร: โรงพิมพ์คุรุสภา, 2503), หน้า 220.

⁴⁵ เดวิด เค ้วยอาจ, "การศึกษากับการทำสังคมไทยให้ทันสมัย" แปลโดย โกวิท วงศ์สุรวัฒน์ วารสารประวัติศาสตร์ 7 (มกราคม-เมษายน 2525) 63-90.

⁴⁶ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าพระยาภาสกรวงศ์, คนดีที่ข้าพเจ้ารู้จัก เล่ม 3 (กรุงเทพมหานคร: บัณฑิตการพิมพ์, 2527), หน้า 106.

⁴⁷ ถาวร ลิกขโกศล และไพโรจน์ บุญประกอบ, "พระยาศรีสุนทรโวหาร" ใน ครูไทย 200 ปี (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์คุรุสภา, 2525), หน้า 198.

⁴⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า 203.

อาจารย์ในวัดทั้งสิ้น โดยเริ่มที่วัดประตูกาล เมืองสุพรรณบุรี ต่อมาคือ วัดหงส์รัตนาราม ธนบุรี และได้บวชเป็นสามเณรศึกษาต่อไป จนครบบวชเป็นพระภิกษุมีความสามารถในทางอักษรวิธีเป็นอย่างมาก⁴⁹ ด้วยประวัติของบุคคลเหล่านี้สามารถแสดงให้เห็นว่า วัดเป็นสถานที่ประสิทธิ์ประสาทวิชาความรู้ให้แก่คนในสังคมไทย สร้างบุคคลที่มีความสามารถสูงมาทำประโยชน์ให้แก่ประเทศชาติได้ แต่ทั้งนี้ก็ต้องพิจารณาถึงตัวผู้เรียนประกอบกันไปด้วยว่า กลุ่มคนที่เล่าเรียนนั้นมีความสนใจมากน้อยเพียงไร รวมไปถึงความสนับสนุนจากผู้บิดามารดาด้วย ว่าส่งเสริมให้บุตรหลานเล่าเรียน หรือ ต้องการให้ไปช่วยประกอบอาชีพ ทำมาหาเลี้ยงครอบครัว เพราะมีเด็กชายอีกหลายคนที่ประสบกับความไม่พร้อมเหล่านี้ จึงไม่อาจจะเล่าเรียนต่อไปได้ เช่นที่พระยาอนุมาณราชชนเล่าว่า

...เด็กๆลูกชาวบ้าน เมื่อเรียนเขียนอ่านตัวพยัญชนะ และแจกลูกถึงแม่เกษแล้ว อาจารย์ก็ให้อ่านหนังสือ...ยังไม่ทันไร ก็ต้องลาพระอาจารย์กลับไปอยู่บ้าน . เพื่อช่วยพ่อแม่ทำไร่นาหรืออาชีพอื่นที่พ่อแม่ทำอยู่ ถ้าพ่อแม่มีกำลังอยู่บ้าง ก็ให้ลูกเรียนต่อ...⁵⁰

ดังนั้น หากผู้เรียนมีภาระไม่สามารถเล่าเรียนได้เต็มที่ สัมฤทธิผลทางการศึกษาจึงไม่อาจเกิดขึ้นได้ นอกจากนั้นแล้ว ยังขึ้นอยู่กับพระอาจารย์ผู้สอนอีกส่วนหนึ่ง เพราะ"พระสงฆ์กลางองค์มีความรู้เรื่องหนังสือ"⁵¹ กลุ่มบุตรคนใดมีโอกาสได้ศึกษาเล่าเรียนกับพระภิกษุที่มีความสามารถด้านอักษรวิธี เล่าเรียนพระปริยัติธรรมบาลี ได้เปรียญหลายประโยค นับว่าเป็นศิษย์ของพระอาจารย์ที่มีความสามารถ พระภิกษุบางองค์ก็มีความรู้พอแค่สอนอักษรวิธีเบื้องต้นเท่านั้น ผลสัมฤทธิ์ของการเล่าเรียนในวัดนี้ จึงขึ้นอยู่กับทั้งผู้เรียนและผู้สอนนั่นเอง

⁴⁹ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเดโชไชย, คนดีที่ข้าพเจ้ารู้จัก เล่ม 4 (กรุงเทพมหานคร: บัณฑิตการพิมพ์, 2527), หน้า 1-59.

⁵⁰ พระยาอนุมาณราชชน, การศึกษาเรื่องประเพณีไทยและชีวิตชาวไทยสมัยก่อน, หน้า 472-473.

⁵¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 450.

วังกับการจัดการศึกษาในสังคมไทย

สถาบันที่จัดการศึกษาให้แก่สังคมไทย นอกจากวัดแล้ว ก็คือ วัง หรือ ราชสำนัก ซึ่งดำเนินการจัดการศึกษาโดยนักปราชญ์ราชบัณฑิต อยู่ภายใต้พระบรมราชูปถัมภ์ขององค์พระมหากษัตริย์ การศึกษาที่จัดขึ้นในวังนี้ เป็นการศึกษาที่จัดขึ้นเพื่อพระราชวงศ์ และบุตรขุนนางชั้นผู้ใหญ่เท่านั้น มิใช่เป็นการศึกษาที่จัดขึ้นแก่ราษฎรทั่วไป

การจัดการศึกษาในราชสำนัก หรือวังนี้ มิมานับแต่กรุงสุโขทัยเป็นราชธานี ดังปรากฏความปรากฏในพงศาวดารว่า พระเจ้าลิไท กษัตริย์แห่งกรุงสุโขทัย เมื่อทรงพระเยาว์ ได้เคยศึกษาเล่าเรียนในสำนักราชบัณฑิต^{๕๒} จนมีความเชี่ยวชาญ

ธรรมเนียมการเล่าเรียนในราชสำนัก สำหรับพระราชโอรส และพระราชธิดานี้ ดำเนินสืบต่อมา จนถึงสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ ดังที่ สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงตั้งข้อสังเกตว่า "...การศึกษาของพระเจ้าลูกเธอ ดูเหมือนจะมีระเบียบมาแต่ในรัชกาลที่ 1 (บางที่จะตามอย่างครั้งกรุงศรีอยุธยา)...^{๕๓} โดยทรงบันทึกเพิ่มเติมถึงรายละเอียดการเล่าเรียนว่า

...พอรู้ความ ก็ต้องเริ่มทรงศึกษาอักษรสมัย...จึงเรียนในสำนักเจ้านายพระองค์หญิง ซึ่งเป็นผู้ใหญ่ พระองค์ใดพระองค์หนึ่งเป็นอาจารย์...เจ้านายที่ยังทรงพระเยาว์ทรงศึกษาเบื้องต้นไปจนได้ความรู้ชั้นอ่านเขียน...ก่อนพระชันษาได้ 10 ปี ต่อขึ้นถึงเวลาเรียนชั้นมัธยม คือ เรียนภาษาไทยชั้นสูงขึ้นไป แลเริ่มเรียนภาษามคธ เรียนในสำนักอาจารย์เดิมบ้างไปเรียนต่ออาลักษณ์หรือราชบัณฑิตเป็นอาจารย์บ้าง จนพระชันษาถึงกำหนด

^{๕๒} ลีนจี่ หะวานนท์, การศึกษากับสังคมไทย ก่อนสมัยปฏิรูปการศึกษา, หน้า 54.

^{๕๓} สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ความทรงจำ (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์รุ่งวัฒนา, 2513), หน้า 15.

โสกันต์ คือ พระราชกุมารเมื่อพระชันษาได้ 13 ปี พระกุมารเมื่อชันษาได้ 11 ปี ตั้งแต่นั้นไป การศึกษาจึงได้แยกจากกัน ฝ่ายพระราชกุมาร เมื่อไปทรงผนวชเป็นสามเณร...พระราชกุมารนั้น เมื่อทรงพระเจริญขึ้น ย่อมคงประทับอยู่ในพระราชวังตลอดไป...^{๕๔}

ทั้งหมดนี้ เป็นหลักฐานให้เห็นว่า การศึกษาในราชสำนักนั้น จัดขึ้นเพื่อพระราชวงศ์ และมีข้อที่ต่างไปจาก การศึกษาของราษฎรทั่วไป ประการหนึ่ง คือ ไม่จำกัดโอกาสทางการศึกษาของสตรี ดังจะเห็นได้ว่า พระราชธิดา เข้ารับการศึกษาล่าเรียนได้ ในขณะที่การศึกษาซึ่งจัดขึ้นตามวัด สำหรับราษฎรทั่วไป ให้โอกาสเพียงเด็กชายเท่านั้น

สำหรับบุตรขุนนางข้าราชการ ที่จะได้เข้าไปรับการศึกษามหาวิทยาลัย ก็ด้วยการถวายตัวเป็นมหาดเล็ก เพื่อได้มีโอกาสศึกษาแบบธรรมเนียมราชการ เพื่อเป็นประโยชน์ในการรับราชการต่อไป ดังที่สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงกล่าวไว้ว่า "... ประเพณีโบราณซึ่งให้ผู้ที่จะเป็นขุนนาง ถวายตัวเป็นมหาดเล็กเสียก่อนนั้นเป็นการดีมีคุณมาก... เพราะมหาดเล็กได้เข้าสมาคมชั้นสูง มีโอกาสได้ศึกษาแบบธรรมเนียม และฝึกหัดกริยามารยาท..."^{๕๕}

การศึกษาในราชสำนัก สำหรับพระราชกุมารนั้น เป็นการเตรียมพระองค์ให้มีความรู้ ในกิจการบ้านเมือง และสำหรับบุตรขุนนาง ก็เป็นการเตรียมตัวเพื่อรับราชการ ในพระมหากษัตริย์ต่อไป

การศึกษาที่จัดขึ้นในวังหรือราชสำนักนี้ไม่แพร่หลายทั่วไป เพราะเป็นการจัดเพื่อบุคคลกลุ่มหนึ่งเท่านั้น แต่อย่างไรก็ตาม การศึกษาในราชสำนัก ได้ปรับเข้าสู่การศึกษาในระบบโรงเรียน ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

^{๕๔} สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, ประชุมพระนิพนธ์เบ็ดเตล็ด, หน้า 117-118.

^{๕๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า 122-123.

โดยทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระยาศรีสุนทรโวหาร (น้อย อาจารียงกร)*
เป็นอาจารย์ใหญ่ และเป็นต้นเค้าให้มีการจัดโรงเรียนหลวงในวัด เพื่อราษฎรทั่ว
ไป ต่อมาในพ.ศ.2427

การจัดการศึกษาในสังคมไทย ซึ่งมีมานับแต่สมัยกรุงสุโขทัย เป็นราช
ธานีนั้น เป็นการศึกษาที่จัดขึ้นในวัดและวัง โดย วัดเป็นสถานศึกษาสำหรับราษฎร
ทั่วไป ในขณะที่วังเป็นสถานศึกษาของพระราชวงศ์ และบุตรขุนนาง ข้าราชการ
อย่างไรก็ตาม แม้การศึกษาในวัง จะจัดขึ้นเพื่อบุคคลกลุ่มเท่านั้น แต่ก็เริ่มต้น
แบบของการศึกษาสำหรับราษฎรทั่วไป โดยเฉพาะอย่างยิ่ง การตั้งโรงเรียน
หลวงในพระบรมมหาราชวัง ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
เป็นต้นแบบให้เกิดโรงเรียนหลวงในวัด ซึ่งพัฒนาต่อมาเป็นการศึกษาในโรง
เรียนเช่นที่เป็นอยู่ในปัจจุบันนี้

* ขณะนั้น พระยาศรีสุนทรโวหาร มีราชทินนามเป็นหลวงสารประเสริฐ
ตำแหน่งปลัดกรมพระอัครลักษณ์